

Мартинова Т.Є.

ОРІЄНТАЛЬНІ МОТИВИ КОБЗАРСЬКОГО ЕПОСУ – АВТЕНТИЧНІСТЬ ЧИ СИНТЕЗ ТРАДИЦІЙ. (ОСОБЛИВОСТІ ЕСТЕТИКО-ХУДОЖНЬОГО ОСМИСЛЕННЯ ДІЙНОСТІ В КОБЗАРСЬКІЙ ТВОРЧОСТІ).

Більшість наукових робіт, присвячених вивченню кобзарства, розглядають його як частину української фольклорної спадщини. Проте характеристика кобзарських дум як виключно народно-фольклорного явища значно звужує значення цього жанру в соціально-політичному та естетико-художньому контексті. Кобзарі були професійними музикантами, про що свідчить наявність кобзарської корпорації, тому їхню творчість потрібно розглядати як своєрідний вид українського народного, але професійного мистецтва, який, ґрунтуючись на народно-пісенній, образно-символічній та художньо-виразній основі, є самобутньою формою репрезентації народних світоглядних, морально-етичних та ціннісних принципів.

Витоки музичної культури етносів сягають історичних часів, коли заумов відсутності писемності люди прагнули відтворити у слові свої враження, настрої, уявлення про довкілля і свої зв'язки з ним, життєві ідеали, оцінку вчинків інших людей, етичні та естетичні погляди. До вияву поетичних здібностей народу, його вміння засобами художнього мислення та образного узагальнення передавати ставлення до дійсності найкраще пристосована словесно-музична, тобто пісенна творчість. За суттю і походженням пісня є мистецтвом загальнонародним, вона орієнтована на масове сприйняття і її мета – не стільки виразити особистість творця, скільки апелювати до співпереживання слухачів. Це, як правило, завжди вдається тому, що народний поет створює свою пісню з того матеріалу вражень та ідей, якими живуть його співвітчизники. І якими б різними не були пісенні жанри, їх об'єднує спільна прикладна функція, що має багатоманітні вияви, які стосуються не тільки задоволення вузько побутових потреб, але й відображають народну філософію, світогляд, політичні прагнення, моральні норми та естетичні принципи народу.

Як вид мистецтва високої соціальної активності і великої оперативності, пісенність має важливе значення для розвитку процесів, які зумовлюють етнічну інтеграцію, а питома вага пісні в культурному житті кожного народу нерідко є вірним показником його загального духовного розвитку. Відображаючи народну свідомість у специфічних формах, народна пісня збагачує духовність, відстоючи високі громадські та морально-етичні ідеали. Такою оригінальною і унікальною формою виразу народного світогляду стала кобзарська творчість.

Розуміючи під змістом поняття “кобзарське мистецтво” сукупність естетико-художніх цінностей певного соціально-історичного регіону, ми включаємо в нього, перш за все, ті цінності, які створені саме цим соціальним і національним співтовариством в певному, історично окресленому відрізку часу. Тому кобзарство слід розглядати як естетично-ціннісний феномен, де естетичне розуміється не як чиста форма, а як особливий тип змістовного відношення людини до дійсності, який органічно перетворює в образи та емоції соціальні, ідеологічні та моральні цінності. Саме так людина отримує можливість співвіднести свій внутрішній світ з внутрішнім світом інших людей, а також з соціальними та загальнолюдськими нормами, інтегрованими в естетичному ідеалі епохи (в даному випадку – в епічному герої кобзарських дум).

Однією із суттєвих ознак естетико-художнього відображення в епосі є становлення “поетичного” розміру, словесно-музичних зображувальних засобів та ритмо-мелодійної структури творів. В одній із своїх робіт В. Виноградов пише, що, вивчаючи ті стилістичні способи, які відіграють організуючу роль у системі засобів художнього впливу, теорія художньої мови тісно пов'язує їх із структурними властивостями та закономірностями історичного розвитку загальнонародної мови. “Форми індивідуальної словесно-художньої творчості, – підкреслює Виноградов, – дають можливість розкрити і наочно уявити стилістично-граматичні і лексичні багатства та можливості загальнонародної мови”¹.

В певній мірі це стосується і аналізу та вивчення фольклору як засобу естетико-художнього відображення об'єктивної дійсності. Усна поезія є формою вираження внутрішніх переживань та духовного життя колективного суб'єкта, а тому набуває таких форм виразу, які відповідають його духовному багатству і здатності до адекватного відображення.

Слід зазначити, що думи формувались на основі кращих досягнень всієї української уснопоетичної творчості, але за складністю структури та виражаючих засобів з ним не може порівнятися ні один жанр словесно-музичного фольклору слов'ян. В думках простежується трьохрівнева структурна будова, наявність трьох самостійних поверхів: на рівні тексту, мелодійно-речитативного вокалу та музично-інструментального супроводу, які утворюють монументально-варіативний цикл на трьох рівнях словесної, вокальної та інструментальної партій.

Надзвичайно важливим для епосів є слово, яке поступово набуло самостійного значення у знаковій системі виразу. Тому, на нашу думку, доцільно було б зупинитись на аналізі першого рівня думової структури – текстового.

У використанні образотворчих засобів і прийомів, поетичних тропів, створених народом в образній системі дум, простежується творчий підхід їх авторів. Найширше ними використовуються гіперболи, зіставлення, порівняння, інакомовлення, епітети, паралелізм та ін., але їх використання ґрунтується на світоглядних та життєвих принципах кобзарів.

Гіпербола як естетично-зображувальний засіб найчастіше зустрічається в різних видах фольклорної творчості. Характерна вона і для дум, але перебільшенню в козацькому епосі притаманна певна своєрідність: сила й витривалість героя, його хоробрість, що змальовані перебільшено, все-таки не порушують реалістично-об'єктивного зображення дійсності. Думи точніше дотримуються фактів: козак Голота перемагає тільки одного супротивника.

Гіперболізовані відвага та геройство козаків покликані передати захоплення та всенародну любов до героїв. Перебільшення використовується також для змалювання моральної стійкості та незламності духу козаків.

Важливим засобом естетико-художнього відображення в козацькому епосі виступають зіставлення, в яких простежуються залишки світоглядно-міфологічних уявлень українців, а також паралелізм, який несе в собі елементи анімістичного доепічного світогляду, що був визначальною рисою пантеїстичного світорозуміння.

В козацьких думках є ще одна поетична особливість, яка потребує особливої уваги. Це вражаючий сентиментальний дух, який, незважаючи на кордоцентричність української психології, все-таки не завжди був притаманний українській людині. Як вважає Улас Самчук, “забагато в них “гірких сліз”, “тяжкого плачу”, “ламання рук”. Характер типу легендарного Байди, який міг висіти зачеплений за ребро і кпоти турецького султана, і взагалі козак, що не боїться ні тучі, ні грому, ні лиха, ні чорта, що може сідати на палю і плювати у вічі своєму катові, – саме цей козак, згідно з думою, може “сльозами промовляти”, “гіркими сльозами обливатись”:

Да Федор бездольний, безродний,

Ей, да промовляє словами,

Да обіллється гірко сльозами...

(“Федор безродний, бездольний”)²

Поява цього феномену, на наш погляд, можлива через своєрідність розвитку культури України, яка, враховуючи історичні процеси, несе в собі результати симбіозу культур не “східно-західного”, а “північно-південного” простору. Довготривалі зв'язки України з народами Причорномор'я, безперечно, вплинули на формування і розвиток пісенної творчості. Тому мова і мелос українських епічних творів мають виразні атрибути орієнтальності: гіперболізовано-сентиментальні мовні звороти, витончену складну метро-ритміку та нетрадиційний для європейської музичної традиції поділ на чвертьтони, які додають музиці “жалощів”. Цілком логічною є думка Ф. Колесси про те, що “довговікові війни українців зі східними ордами, невольники і обмін бранців, та безперервні зносини з азійськими народами, що тягнуться в українській історії від найдавніших часів, а подекуди й тепер тривають, залишили значні сліди в мові, народній словесності, звичаях, одязі, орнаменті і, здається, найбільше в народній музиці українців”.³ Проте останні дослідження індоєвропейського походження українського етносу, на нашу думку, дозволяють зробити припущення, що орієнтальність мелосу та поезики українських дум має не набутий характер, а є автентичною для всіх індоєвропейських народів (плачі, з якими пов'язується формування жанру думи, зафіксовані уже у шумерів), а в українській традиції була збагачена внаслідок культурно-інтеграційних процесів, про які згадувалось вище. Це припущення потребує детального дослідження, але на його користь свідчать своєрідні засоби музичної виразності, які спостерігаються в кобзарських думках.

Суттєвим компонентом розвитку трьохрівневої структури дум є орнаментация, яка цілком природно поєднується з каноном. Це поєднання нагадує фундаментальну і водночас розкішно оздоблену архітектуру барокового відродження та витонченість культури Сходу. Текст в думках розвивається за принципом збагачення та орнаментування, розквітчуючись і збільшуючи масштаби форми:

“Ой із города із Трапезонта виступала галера,

Трьома цвітами процвітана, мальована.

Ой первим цвітом процвітана –

Златосиніми киндяками пообивана;

А другим цвітом процвітана –

Гарматами зарештована;

Третім цвітом процвітана –

Турецькою білою габою покровена...”⁴

Принцип розквітчування, збільшення простору ще виразніше проступає у подвійній вокальній та інструментальній сфері дум. Досліджуючи особливості мелосу українських дум, П. Сокальський, Ф. Колесса, М. Грінченко звернули увагу на наявність в українській музиці відчутних азізьких впливів. Мелодика дум дозволяє інструментальній партії глибше розкривати поезію слова, яскравіше змальовувати почуття особистості. Орнаментика вокальної партії нагадує розвиток пісенних творів в музичній традиції Малої та Передньої Азії, і в структурі думи несе самостійне навантаження.

Астрофічна форма вірша, принцип ритмічного розгортання речитативу, характерологічною особливістю якого є не періодичність акцентування, а міжударність проміжків, спосіб інтонування в думках також споріднюють українські думи з народним епосом Півдня та Сходу.

Оригінальність форми, своєрідність виражаючих засобів, специфічність тематики, спорідненість з релігійними мотивами, час активного побутування кобзарських дум дозволяють зробити висновок, що думи – це “священний заповіт, святе письмо козацтва”.⁵ Тобто думи могли відігравати роль поминальних молитов. На користь такої думки свідчить структурна будова самої думи: в кінці майже кожної є кілька слів во спасіння душі померлого героя. Це є підтвердженням теорії Ф. Колесси про генетичний зв’язок дум і поховальних плачів. “Якщо думка про те, що думи – то своєрідні поминальні молитви або козацький реквієм правильна, тоді стає зрозумілим, чому за музичним рядом, за побудовою, змістом вони дуже подібні до плачу”.⁶ Але С. Грица пропонує переглянути цю теорію, не обмежуючи питання походження дум жанровою подібністю з поховальними плачами, розглядати думи у системі монументальної співаної поезії народних професіоналів Причорномор’я, Близького та Середнього Сходу, з якими Україна мала найтісніші зв’язки. Суперечність цих поглядів, на нашу думку, може бути вирішена, якщо взяти за основу гіпотезу про автентичність індоєвропейського мелосу.

Неможливо переоцінити значення кобзарського епосу в культурному та соціальному житті українців, але найбільш важливим, на наш погляд, є ціннісні доміанти, окреслені в кобзарських думках. Розквіт кобзарської творчості припадає на “пасіонарний” (за Л. Гумільовим) період у житті українського народу – XV-XVII ст., період розвитку українців як народності, формування нації, період активного діалогу з іншими народами та культурами. Обумовлені історичними обставинами, боротьбою за самовизначення та збереження етнічної своєрідності, думи стали маніфестом етнічної ідеї, акумулювали духовні цінності, які стали “квантами” світоглядної ментальності українців та вибудували їх в певному ієрархічному порядку. Кобзарські думи є субстанцією українського етносу і невід’ємні від корпорації народного професіоналізму – кобзарського цеху, а тому зрозуміти аксіологічне значення думового епосу неможливо без врахування професійних та юридичних принципів цього інституту, без розуміння його етичного кодексу, подібного до принципів східних суфіїв (“святих людей”) та буддійських “архатів” (“достойників”).⁷ Життєві принципи, які полягали у благочестивості, стриманності, праведності за релігійними звичаями, сповідувались і кобзарями, що дозволяло їм бути носіями моральних норм. С. Грица підкреслює, що “шлях носіїв поважного епосу й музики був овіяний загадковістю й містикією. Найбільша таємниця їх існування і впливу на людей у “кармі духу” – управі розумом і серцем, у способі передачі свого мистецтва словом, музикою, жестом, поведінкою”.⁸

Таким чином, вся система художньо-виразних засобів українського героїчного епосу дозволяє зробити висновок про те, що, будучи створеними в певну історичну епоху і репрезентуючи ідеї, погляди, моральні норми певної соціально-історичної спільноти, козацькі думи використовують багатство творчих прийомів, створених народом на протязі всього свого існування.

Але національно-історична тематика кобзарських творів не є підставою для тверджень про самоізоляцію та відокремленість українського героїчного епосу від традицій світового епічного мистецтва. Навпаки, елемент трагізму притаманний епосам більшості народів світу, особливості ритмо-мелодійної структури та стилістичних прийомів. Схожість життєвих принципів носіїв поетичних епосів, наявність атрибутики орієнтального мелосу, що чітко простежується в думках, свідчать про те, що український героїчний епос є органічною частиною світової епічної традиції, не замикається у просторово-часовій самоізоляції, а співіснує у діалозі зі світовим мистецтвом, залишаючись при цьому яскраво національною пам’яткою культури.

¹ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. – М. – 1955. – №1. – С.84.

² Самчук У. Живі струни. Бандура і бандуристи. – Детройт, 1976. – С.34.

³ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – К. – 1969. – С.29.

⁴ Героїчний епос українського народу. – К.: Либідь. –1993. – С.28.

⁵ Кононенко Н. Епос та плач: про вигоки української думи //Родовід. – 1993. – №6 – С.29.

⁶ Там же. – С.30.

⁷ Колесса Ф. Указ. соч. – С.26.

⁸ Там же. – С.48.